

ЖАРКО ЈОВАНОВИЋ

РАЗВОЈ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА У ВАЉЕВСКОМ КРАЈУ ДО 1919

(Прилог проучавању радничког покрета у Ваљевоу и околини до 1919. године)

1. Привредни развој Ваљева и околине на крају XIX и почетком XX века

Крајем XIX и почетком XX века капитализам је све више освајао привреду Србије. Ови односи доводе до развоја индустријских предузећа, до пропадања занатства, до увећања броја радника и све веће пролетаризације села. Србија је у то време била земљорадничка земља са 87,37% сеоског становништва.¹ Однос између сеоског и варошког становништва се непрестано мењао у корист свог другог.

Нагли пораст капитала у индустрији Србије, који се претежно инфилтрирао из иностранства, доводио је до стварања све већег броја нових предузећа. То показује и податак да је Србија средином XIX века имала само два индустријска предузећа (Топловницу у Крагујевцу и Барутану у Страгарима), док је 1881. године имала већ 22 предузећа; 1892. године 141; а 1900. укупно 200 предузећа. У овим предузећима је 1900. године било запослено око 10—15000 радника.²

Развој капиталистичких односа у Србији утицао је и на развој робно-новчаног промета, који је условљавао гомилање капитала и појаву банака, кредитних установа и других новчаних завода. Стварање ових установа прати развој корупције и зеленашења.

Прва установа капиталистичког типа у Србији била је Управа фондова, основана 1862. године. Број таквих установа 1885. године се попео на 19 а 1900. на 83 банке. Међу првим варошима у Србији, Ваљево је добило своју банку, већ 1869. године.³ После банке, Ваљево је добило штедионицу, која је основана 1871. године. Поред штедионице у Ваљевоу отворена је и штедионица на Убу 1884. године. Свега неколико година касније, 1888. године у Ваљевоу је основана Задруга за међусобно помагање и штедњу. Пета задруга је основана и у Лазаревцу 1890. године. Прва ваљевска трговинска банка је основана тек 1907. године.⁴

Поред новчаних завода у ваљевском крају се постепено развијало рударство и индустрија. У то време је радио рудник бакра у Брезовици у којем је 1897. године радио преко 80 надинчара (сезонски радници), који су били пре-

* Сви су датуми по старом календару.

тежно са села. Не постоје подаци о тачном броју радника који су радили у овом руднику. Овај рудник, већ 1907. године не ради, али је радио рудник бакра у Ребељу. Поред овог рудника радио је и каменолом у Струганику од 3. новембра 1895.* године у којем се вадила руда за израду литографских плоча.⁵

Крајем XIX века у ваљевском крају се постепено развијала и пиварска, млинска и друга индустрија. У старом ваљевском округу 1897. године је била једна пивара са 7 радника, чији се број у 1908. години повећао на 16 радника. Међутим, парних и вештачких млинова је било више. У целом ваљевском округу 1896. године било је 6 млинова са 17 радника, а у 1908. години њихов број се попео на 14 млинова са 46 радника. У 1897. години је отворена једна радионица за производњу тканина са 5 радника, и једна столарско-браварска радионица у којој је такође радило 5 радника. Међутим, број „радњи“ у 1908. години се повећао тако да су тада постојале већ две електричне централе са 14 радника, једна радионица за производњу тканина са 8 радника, две парне стругаре са 60 радника и три црепарско-цигларска предузећа са 40 радника. Укупан број радионица и предузећа у 1908. години је износио 8, а број радника 131. Поред ових радионица и предузећа било је и 138 занатлијских радњи, око 60 кафана и пекара и 30 бакалница.⁶

Становништво ваљевског краја је живело у варошима и на селу. Према државној статистици стари ваљевски округ је према попису 31. XII 1897. године имао укупно 126 083 становника, од којих је 10 729 живело у варошима и варошницама (Ваљеву, Убу, Мионици, Лазаревцу и др.), а 115 354 на селу. Тај однос се 1907. године нешто изменио. Према попису од 31. децембра 1907. године у ваљевском округу је било 12854 становника вароши и 137106 сеоских становника. Укупан број становника овог округа 1907. године износио је 149961.⁷

Структура становништва ваљевског округа по занимањима је била разноврсна. Државна статистика показује да је ваљевски округ, према попису 1897. године и 1905. године, имао следећу структуру:

Структура становништва ваљевског округа⁸

ЗАНИМАЊЕ	1897.		1905.	
	Број породица	%	Број породица	%
Свештеничких	35	0,14	46	0,15
Јавних службеника	322	1,24	246	0,78
Трговинских	514	1,97	390	1,23
Занатлијских	1230	4,72	1012	3,19
Надничарских	491	1,85	267	0,84
Земљорадничких	23164	88,97	29426	92,86
Других занимања	279	1,07	302	0,15
Укупно породица	26035		31689	

Писменост становништва ваљевског краја у овом периоду је била поразна. Од укупног броја становника 126083 у 1897. години било је писмено само 15903 становника, односно 16,36%. Међу њима је било 5301 становника у варошима и 10602 становника на селу.⁹

Становништво ваљевског краја је веома бедно живело, као што је живело и становништво у целој Србији, а нарочито радници. Цене животних намирницама су непрестано расле док су могућности зараде биле веома мале. Пораст цена животних намирница показује следећа табела:

Цене главних животних намирница¹⁰

Намирнице	1869.	1890.	1900.	1908.
Хлеба 1 кг	0,16 д.	0,17 д.	0,20 д.	0,28 д.
Говедине 1 кг	0,45 „	0,51 „	0,63 „	0,64 „
Овчетине 1 кг	0,41 „	0,62 „	0,53 „	0,57 „
Свињетине 1 кг	0,52 „	0,62 „	0,69 „	0,79 „
Масти 1 кг	1,12 „	1,29 „	1,19 „	1,38 „

Просечне цене главних животних намирница у периоду од 1888. до 1908. године износиле су:

хлебу 1 кг	0,20 д.
говедини 1 кг	0,64 „
свињетини 1 кг	0,71 „
овчетини 1 кг	0,53 „
масти 1 кг	1,30 „

Међутим, радничке наднице су нередовно расле, али су и падале. Радничке наднице од 1894. па до 1908. године кретале су се на следећи начин:¹¹

1894.	1,46 д.	1902.	1,21 д.
1895.	1,28 „	1903.	1,24 „
1896.	1,19 „	1904.	1,24 „
1897.	1,21 „	1905.	1,23 „
1898.	1,13 „	1906.	1,25 „
1899.	1,15 „	1907.	1,30 „
1900.	1,22 „	1908.	1,33 „
1901.	1,19 „		

Просечна радничка надница у периоду од 1894—1908. године износила је 1,24 динара. Ове наднице су биле толико мале да радник није могао да купи за њу чак ни 1 кг масти (1 кг масти 1,30 д.) или једва 6 кг хлеба.

2. Стварање радничких друштава у ваљевском крају

Упоредо са развојем индустријских предузећа, фабрика и рударства у Србији се развија и радничка класа која ће у овом периоду под притиском владајућег буржоаског режима, капиталистичких односа и социјалистичког покрета у Европи развити свој покрет, тј. организовати се у борби против капиталистичке експлоатације. Борба радничке класе неће бити само усмерена за економско побољшање положаја, већ и за добијање политички хправа (општег права гласа,

тајно бирање, укидање изборног ценза од 15 д. итд.). У почетку формирања радничког покрета у Србији — крајем XIX века, радничка класа није била типа западно-европске класе. Као и у западној Европи (али само раније), тако је и у Србији у овом периоду највећи извор радне снаге било пролетаризовано село које је лиферовало раднике свих врста за градску привреду. Уколико су капиталистички односи све више пролетаризовали село, утолико је била већа навала радне снаге са села у варош, где је налазила запослење као стални или сезонски радници. Од тог елемента који је био полузанатски и полусељачки у Србији ће се крајем XIX века стварати радничка класа.

Због великог притиска радне снаге са села, која се јавља као конкурент варошким радницима, положај варошких радника постајао је све тежи. Навала радне снаге са села давала је могућности послодавцима да врше безобзирно обрабање, и онако ниских, радничких надница, да повећавају радно време и да приморавају раднике да раде и друге послове. Да би се спасли од разноразних шпекулација и махинација послодаваца, радници су почели увиђати да им је једини спас у борби и у стварању својих радничких организација.

Прве радничке организације, које су се почеле стварати још 80-их година XIX века, имале су карактер узајамне помоћи у случају болести, смрти и беспослице.

Једно од таквих друштава, које је основано почетком 80-тих година XIX века у Ваљеву, било је удружење које се звало Слога ваљевских радника. Ово удружење је основано 4. марта 1882. године у Ваљеву са циљем пружања узајамне помоћи радницима у случају болести, смрти и изнемоглости.¹² Друштво је настојало, одмах по оснивању, да обухвати све занатлијске раднике. Оно је требало да послужи као баријера од напада послодаваца који су настојали да што више умање политичка права радника, да им што мање плате за њихов рад и да их приморају да што дуже остану на послу. Неколико година касније, 1897. године Слога ваљевских радника је предложила Општем радничком друштву у Београду да предузме акцију за стварање једне јединствене занатлијске организације која би обухватала све занатлијске раднике у земљи.¹³

Удружење ваљевских радника је следеће 1888. године предузело акцију за отварање друштвене кројачке радонице. Ова одлука је донета на ванредној скупштини друштва 31. јула 1888. године.¹⁴ Исте године, 28. јуна на Убу је основано Друштво убских занатлија, чији је циљ такође био пружање помоћи члановима у случају болести, изнемоглости и смрти. Друштво је са успехом радило све до 1904. године. Оно је сваке године одржавало своје редовне годишње скупштине на којима су биране нове управе и расправљало о најважнијим проблемима друштва. До 1904. године друштво је одржало 15 редовних скупштина. Према извештају са 12. редовне скупштине друштва од 1899. године, друштво је имало 49 редовних чланова. О броју чланова ранијих, а и каснијих година, не постоје подаци. Друштво је 17. јула 1893. године донело и своја правила која су потврђена код министра народне привреде.

Нова правила овог друштва су донета тек 31. марта 1902. године, али су потврђена код првостепеног суда у Ваљеву тек 7. јануара 1904. године. Ово друштво је у своме раду наилазило на велике тешкоће, нарочито код власти, које су кочиле његов рад. То показује пример да је ово друштво морало три пута поднети своју тринаесту редовну скупштину, први пут заказану за 11. фебруар

1901, други пут за 25. фебруар и трећи пут за 19. март 1901, зато што министар народне привреде није хтео одредити свога изасланика без чијег присуства ниједно друштво није могло држати своју годишњу скупштину, нити било какав збор.¹⁵

Поред радничког друштва Слога ваљевских радника у Ваљеву је 1. марта 1893. године основано и Ваљевско-занатлијско друштво за међусобну помоћ. Ово друштво је, 17. августа 1902. године, доставило своја правила на потврду министру народне привреде.¹⁶ Поред ових друштава у Ваљеву је 16. јануара 1892. године основано и друштво Ваљевска трговачка омладина, чији је циљ био образовање и помагање омладини у случајевима нужде. Друштво је имало и просветни карактер. Оно је 30. децембра 1899. године затражило од министра народне привреде да одобри новчана средства у циљу отварања Занатлијско-трговачке и Недељно-празничне школе, али је министар ову молбу одбио. У децембру 1893. године је основано и радничко друштво Братство.¹⁷

Радништво Ваљева и околине није се задовољавало стварањем само ових друштава, већ је у лето 1893. године одлучило да преко друштва Слога ваљевских радника, ступи у чланство Среског занатлијско-радничког савеза у Београду у циљу стварања што чвршћег и ширег фронта у борби против послодаваца.¹⁸

Радничка друштва у Ваљеву су организовала заједничке акције ширег политичког значаја. Тако су 1. јула 1890. године одбори радничких друштава у Ваљеву: Трговачко-занатлијских радника, Слоге ваљевских радника и Трговачке омладине организовали заједничку конференцију грађана на којој је оштро осуђена спољна политика српске владе, као и одлуке аустроугарске владе да се забрани извоз робе из Србије.¹⁹

Почетком XX века положај радника у Ваљеву и околини бивао је све тежи. Нарочито је био тежак положај радника у руднику бакра у Ребељу (срез ваљевски). У овом руднику је, у лето 1901. године, дошло до масовног отпуштања радника, зато што су се побунили против смањења надница. Том приликом је отпуштено 103 радника, а радничке наднице су смањене од 3 и 2 динара на 2 и 1,50. динара. Нешто касније на рад је примљено само 30 радника уз смањену надницу, док је 73 радника остало без посла.²⁰

Економски положај радника у ребељском руднику је, и следеће 1902. године, био веома тежак. У овом руднику је било запослено преко 300 радника. О тешком положају радника у овом руднику говори писмо Јанка Петаковића од 1. априла 1902. године у којем се каже: „Надница је и сувише мала. Рударски мајстори имају 2,50 динара дневно. Месечно не може се више зарадити од 60 динара. Од овог треба за храну од 35—40 динара; треба платити за олај зејтина) 8 динара; за квартир 10 динара, а за фамилију не остаје *ништа*. За Братску касу узима се од радника 1,15 динара. И ако коме од радника остане 2—3 динара вероватно је, да ће му и то отићи на казне, које су у овом руднику врло честе.

Пре неколико дана је отпуштено неколико рударских радника. Уместо новца добили су цедуљнице, које је потписао директор рудника. Кад их је директор путовао благајнику г. Грујићу, да им исплати зараду, он им је кратко одговорио, да нема новца у каси. У то доба десно се ту директоров заступник, архитект г. Христијан, који је достојанственео рекао радницима: „Па што хоћете ви бунтовници, шта чекате и зар још нисте ухватили маглу?“ Један радник је онда рекао да чекају новац на што му је овај племенити господин одговорио да се то њега ништа не тиче и ако хоће радници нека чекају, ако неће нека хватају маглу и истерао их из канцеларије”.²¹

Овакав нехуман однос послодавца ребељског рудника је = јако озлоједено раднике. Не могавши да наплате свој труд, радници су продавали цедуљнице по веома нижој цени од стварне, тако, ако је цедуљница гласила на 10 динара, продана је за 8 динара итд. Власти се нису обазирале на жалбе радника. Комесар рудника, Божа Костић, овом приликом није узео раднике у заштиту. Ни рударски закони, иако су били јако назадни, нису уопште примењивани. Ови закони су примењивани само у случајевима када се желела увести строга дисциплина међу раднике. Према овим законима радник није могао напустити рад по својој вољи. За напуштање посла је постојао отказни рок од 10 дана. Уколико би радник самовољно напустио рад задржана би му 10-дневна зарада. По закону о рудницима и за послодавца је важно десетодневни отказни рок, али га они нису поштовали. Храна рудара је такође била веома лоша и скупа, тако да је 3/4 кг хлеба коштало 0,20 динара. Рударни су најчешће спавали по подрумима, по чијим је зидовима цурила вода и заударала мемла. Најчешће им је за постељу служило неколико дасака, нешто сламе и крпа.

Због овако лоших услова живота и рада у руднику бакра у Ребељу, тестерашки (стругачки) радници су 1. априла 1902. године обуставили посао и ступили у штрајк. Њима су се одмах придружили радници који су превлачили и секли дрва. Управа рудника је покушала да ситним уступцима врати раднике на посао. Међутим, радници су то одбили и вратили су се на посао тек после 6 дана, када им је управа рудника повећала плату до 2,80 динара. У овом штрајку су претежно учествовали сељаци (сезонски радници) чији је број у ребељском руднику био јако велики.²²

О тешком положају радника у ребељском руднику говори и допис Милосава С. Живуловића и Стевана Недића, рударских радника, од 10. априла 1902. године, у којем се каже: „У овом руднику влада велика неправда. Овде се не ради и не поступа по правилнику који је нарочито за овај рудник прописан, већ је све остављено на вољу самих чиновника. Нас раднике киње и вређају сви који могу. Ако има да се исплаћује надница, онда се исплаћује мање него што је уствари: настојници овде такође врше самовољу. Да ли ће доћи једном време да и ми мало проживимо, као људи срећне дане, или смо осуђени да вечно живимо у понижењу, бедн, немању, у мраку и незнању?“²³

Поред ових дописа о тешком положају рударских радника у ребељском руднику бакра говоре и други. Драгутин Јовановић, ливац, писао је августа 1902. године, такође, о самовољи послодавца у овом руднику, који су закидали зарде радницима, или пак исплаћивали *тантузима* и тако их приморавали да се снабдевају у руднику, пошто тантузи нису важиле ван рудника.²⁴

3. Стварање организованог радничког и социјалистичког покрета у ваљевском крају (1903—1919.)

Преломни моменат у историји радничког покрета Србије, а такође Ваљева и околине, чини мајски преврат 1903. године, када је убијен Александар Обреновић, срушена династија Обреновића, њихов апсолутизам и када настаје период парламентарне демократије. Увођењем већих политичких слобода настали су нови услови за развој радничког покрета у Србији. У то време у Србији се почиње формирати организован синдикални и социјалистички покрет. После непуна два месеца од мајског преврата, основана је Српска социјал-демократска партија (у даљем тексту:

ССДП) 20. јула 1903. године, чији су оснивачи били Радован Драговић, Димитрије Туцовић, Драгиша Лапчевић и др. У ово време је основан и Главни раднички савез Србије (у даљем тексту: ГРС). Ово је имало великог утицаја на формирање радничког покрета у ваљевском крају чији је центар био Ваљево. Месец дана после убиства краља Александра Обреновића тј. 29. јуна 1903. године у Лазаревцу је одржана конференција у присуству 50 радника, на којој је одлучено да се оснује радничко друштво са програмом Главног радничког савеза. На тој конференцији се пријавило 30 претплатака за Радничке новине. Свега после 14 дана тј. 13. јуна у Лазаревцу је одржан други велики раднички збор на којем је основано Радничко друштво. На збору је изабрана и управа друштва. Збор је прихватио за своје друштво правила Нишког радничког друштва.²⁵

После династичког преврата и у Ваљеву се почиње обнављати раднички покрет и будити из оног политичког мртвила које је настало после издавања Закона од 1899. године којим је забрањен рад свих друштвених и политичких организација у земљи. То политичко мртвило, које је било једна од карактеристика апсолутистичке владавине Александра Обреновића, дубоко је захватило како целу Србију тако и Ваљево. О томе говори и један допис из Ваљева (са потписом М.) од 13. јула 1903. године у којем се каже: „Да вам се јавим из овог мртвог Ваљева — морам га тако назвати. Овде радници још спавају. Иако им газде сисају крв, иако су им наднице мале, а радно време од сванућа до мрака (док је лето — зими према лампи), ипак радници не помишљају ни на какву организацију”.²⁶ Због тог мртвила сами радници се нису могли снаћи. Зато је затражена помоћ из Београда која није изостала. Одмах после тога у Ваљеву је спроведена акција за оснивање Ваљевског радничког друштва. За оснивање овог друштва била је сазвана једна конференција радника, 13. јуна 1903, на којој је изабрана привремена управа. Изабраној управи је стављено у задатак да изради пројекат за идущи збор који је сазван за 27. јул. Привремена управа је преко једног дописа у Радничким новинама од 25. јула, објавила одржавање збора за оснивање Ваљевског радничког друштва. Упућен је и позив свим радницима у Ваљеву у којем се каже: „Другови! Радници! Ваш је положај бедан. Ви сте модерно робље које је од других друштвених класа презрено и од којих ви не можете очекивати ништа, јер се ваши интереси не слажу са њиховим и природно је да ако ви сами не порадите на побољшању свог положаја, други зацело неће. Договор кућу гради, другови! Један сам неће моћи учинити ништа, а када се удружите ви ћете бити снага која ће успешно радити на побољшању вашег бедног стања”.²⁷

Заказани велики раднички збор је одржан 27. јула у кафани Васе Бабића у Ваљеву, свега неколико дана после оснивања ССДП и ГРС. Интересовање за овај збор било је велико. На њему је учествовало преко 300 радника. О томе су Радничке новине писале: „Збор је био одлично посећен, у групама по 50 долазили су радници са црвеним тракама, а на кафани у којој је збор одржан лепршала се црвена застава, симбол радничког ослобођења. До два и по сата по подне локал је био пун, више од 300 радника дошло је на збор”.²⁸

На овом великом радничком збору је формирано Ваљевско радничко друштво. Изабрана је и стална управа.²⁹

На збору су прочитана и правила друштва и извршен је упис чланова. На самом збору се уписало преко 160 радника. У правилима новооснованог друштва истакнути су циљеви и задаци тог друштва.³⁰

И радници рудника бакра у Ребељу били су заказали збор за 27. јул 1903. године у циљу оснивања своје организације,³¹ јер су сагледали да се без организоване борбе не могу спасти експлоатације која је беснела у овом руднику. (нема података да је организација остварена). У то време радници у овом руднику нису били примили своје зараде за три месеца уназад. Управа рудника је такође вршила притисак на раднике који се због тога нису усуђивали да траже своју зараду. Радници су били пљачкани на разне начине. Један од начина била је и братинска каса у коју су радници редовно уплаћивали улоге, али из које никада нису могли подићи новац.

Положај радника није био тежак само у ребељском руднику бакра, него и у свим осталим местима ваљевског краја. Послодавци су се крајње нехумано односили према радницима, малтретирали их, тукли и псовали, што је било честа појава.

Од 1903. поред организованог синдикалног покрета у ваљевском крају се развијао и социјалистички покрет. На Убу је, половином септембра 1903. године, постојала партијска организација (није утврђен датум њеног оснивања), а у августу исте године је у Ваљеву основано повереништво Српске социјал-демократске партије. Приликом окружних избора у септембру 1903. године Партија је истакла кандидатске листе, поред ужичког и у ваљевском округу. У тим изборима, након није спроведена изборна агитација, ваљевски округ је са градом Ваљевом дао Партији 333 гласа. Међутим, по одлуци ГПУ, Партија не учествује у општинским изборима који су одржани 16. новембра 1903.³²

Развој синдикалног и социјалистичког покрета у Ваљеву пао је у очи општинским и полицијским властима. Зато је ваљевска општина, 4. септембра издала наређење којим се забрањује трговачким помоћницима и осталим радницима свако кретање по вароши после 9 часова увече. Тиме се хтело онемогућити радницима да посећују радничке и социјалистичке зборове.³³

Социјалистички покрет у ваљевском крају је нарочито ојачао после оснивања месне партијске социјалистичке организације, јула 1904. године,³⁴ када се почиње интензивно радити на стварању организованог радничког покрета. У томе велику улогу је одиграла месна партијска организација. Уз њену помоћ, као и уз помоћ ГРС све струке радника су почеле оснивати своје синдикалне организације. Само у току неколико месеци 1904. године у Ваљеву су оснивани следећи синдикални пододбори: Пододбор опанчарских радника, 1. маја 1904. године; Пододбор металских, абаџијских, дрводељских, кожарско-прерађивачких радника и Пододбор трговачких помоћника 25. јула 1904. године; Пододбор кројачких радника, 24. октобра 1904. године и Пододбор опанчарских радника на Убу, 24. августа 1904. године. Овај Пододбор је имао 23 члана.³⁵

Пораст организованог радничког покрета у ваљевском крају јако је заплашило послодавце. Они су почели са још већим притиском на раднике. Поједини мајстори су отпуштали раднике који би се учланили у синдикалне организације.³⁶ Терору ваљевских послодаваца придружила се и полиција која је раднике хапсила и тукла по затворима.

Као последица тог насиља и безакоња био је штрајк опанчарских радника 11. августа 1904. године у Ваљеву. У штрајку је под руководством пододбора и месне партијске организације учествовало 150 радника. Штарјкачи су поставили послодавцима своје захтеве. У помоћ послодавцима је притекла ваљевска полиција која је ухапсила 13 штрајкача и осудила их на по пет дана затвора и поред тога

што су радници на саслушању изјављивали да су њихови услови рада врло тешки, да је радно време од 16—18 часова, да је храна лоша и станови рђави и да се зараде нередовно исплаћују.³⁷ Штрајк ваљевских опанчара се ипак успешно завршио.

Опанчарски радници су успели да послодавци прихвате њихове захтеве, јер је од 25 послодаваца 17 потписало тарифу. Поводом успешно завршеног штрајка месна партијска организација је одржала велики раднички збор 29. августа, на којем је учествовало 400 радника. Овај збор је донео резолуцију којом се истиче значај радничке борбе и, упућен је позив свим радницима да подрже ту борбу. Резолуција је налагала управама свих синдикалних организација да са своје стране подрже борбу ваљевских опанчара, да нико од радника не пазарује у радњама оних послодаваца који нису потписали тарифу. Куповине су се могле вршити у радњама само оних послодаваца који су је потписали. Неиспуњавање ових захтева, по одлуци Збора сматрало би се као издајство у борби радничке класе.³⁸

У борби радничке класе огледала се велика улога Партије. Она је још почетком фебруара 1904. године преко свог посланика у Народној скупштини др Михаила Илића повела борбу против експлоатације радника у ребељском руднику бакра. Том приликом је њен посланик поднео министру народне привреде интерпелацију: „Друштво за експлоатацију рудника бакра у Ребељу није исплатило својим радницима зараду за четири месеца, у суми око 33.000 динара. Маса радника је без хлеба...

Оптерећени породицама, радници не могу без ситне паре у џепу да крену из рудника, а наредба: „да се руда узабрани пре, него што се радници исплате, противна је и рударском закону и најобичнијем моралу“.³⁹

И пре подношења интерпелације социјалистички посланик је интервенисао у корист ових рударских радника. Он је успео да се радници не изгоне из рудника, док се не исплате.

Ова акција ССДП је дала велики подстицај за даљу борбу, не само радницима у ребељском руднику, већ и радницима осталих струка у Ваљеву и његовој околини. Свега десетак дана касније, радници на Убу су одржали протестни збор против реакционарног предлога Закона о радњама. Сличан збор су одржали и радници Ваљева 12. октобра 1905. године са којег су упутили молбу Народној скупштини да се предлог Закона о радњама одбаци или измени у корист радника.⁴⁰

Радништво Ваљева и околине је водило борбу за своја права и побољшање животног положаја и преко штрајкова. Тако су кројачки радници 12. априла 1905. године у Официрској задрузи у Ваљеву ступили у штрајк за повећање надница и побољшање услова рада. Нешто касније, 24. маја су и обућарски радници код обућара Чедомира Стефановића ступили у штрајк због тога што је један од провокатора код овог послодавца нападао раднике и њихове организације. У штрајк су ступили 24. јуна и обућарски радници из 4 радње, због тога што им послодавци нису хтели да смање радно време и да им признају организацију. Овај штрајк је завршен потпуним успехом, тек после два месеца упорне борбе радника.⁴¹ Свега после неколико дана од окончања овог штрајка пододбор кожарско-прерађивачких радника је објавио штрајк својих радника у три радње због одбијања послодаваца да потпишу тарифу. Ова акција је успела. И друге струке радника су водиле сличне акције. Месна синдикална кројачка организација у

Ваљеву је крајем септембра 1905. године бојкотовала послодавца Драгутина Димитријевића који је вршио нападе на недужне раднике и њихову организацију. Овом бојкоту су се придружили 20. септембра и радници филијале Официрске задруге који су у знак протеста сложено напустили посао.⁴²

У току ових радничких акција, септембра 1905. године, дошло је до обнављања и Месне партијске организације у Ваљеву. Ову организацију је обновило 25 чланова који су наставили са уплаћивањем улога, а уписало се и 9 нових. Обновљена месна организација је бројала укупно 34 члана. Организација је изабрала и нову управу.⁴³

Одмах после обнављања Месна партијска организација је већ 6. августа 1905. године одржала велики социјалистички збор против полицијске наредбе о забрани радничких штрајкова.⁴⁴

Због непостојања Месне партијске организације у Ваљеву Партија није истакла своју кандидатску листу за време парламентарних избора 10. јула 1905. године (у овим изборима ССДП је добила укупно 2608 гласова и два посланичка места: у Београду Драгишу Лапчевића и у Пироту Милана Маринковића).⁴⁵ Међутим, Месна партијска организација у Ваљеву, иако је обновљена у септембру 1905. по одлуци ГПУ не учествује ни у општинским изборима 15. јануара 1906. године, када је Партија добила само у Београду, Шапцу и Крагујевцу 1255 гласача и 17 одборничких и заменичких места.⁴⁶

Почетком 1906. године долази до пораста и јачања организованог синдикалног покрета у Ваљеву. Половином фебруара 1906. године у Ваљеву је основано Синдикално веће и изабрана управа.⁴⁷ Одмах после оснивања синдикалног већа у Ваљеву се наставило са оснивањем и пододбора струковних савеза. Тако је 22. фебруара 1906. године основан Пододбор месарских радника; марта Пододбор Савеза опанчарских радника; 26. марта Пододбор Савеза терзијско-јорганцијских-памуклијашких радника; 15. априла Пододбор Савеза млинарско-пекарских радника и у мају Пододбор Савеза текстилних и осталих фабричких радника.⁴⁸

У оснивању синдикалних организација послодавци су видели велику опасност. Зато су настојали свим средствима да осујете ту акцију. Они су самовољно вршили обарање наднице, повећавали радно време као и отпуштање радника. Као одговор на то, 32 обућарска радника из 8 радњи је 12. септембра 1906. године ступило у штрајк са захтевом да им се повећају наднице, скрати радни дан и призна организација. Штрајк је трајао 7 дана и завршен је потпуним успехом, 19. септембра.⁴⁹

На удару послодаваца и општинских власти нашао се и Пододбор Савеза месарских радника, чијег је представника Миливоја Обрадовића, на захтев послодаваца, полиција затворила и малтретирала. Слично је полиција поступила и са Костом Тодоровићем, куваром који је због болести на извесно време напустио посао. Њега је полиција ухапсила под изговором као беспосличара и држала три дана у затвору, а потом га протерала у Пирот. Слично дивљаштво је испољено и на Влајку Тадићу обућарском раднику, којег је са још неколико радника полиција казнила са 5 дана затвора.⁵⁰

Против полицијског насиља, Месна партијска организација је у Ваљеву, 17. септембра 1906. године, одржала велики збор на коме је осуђен полицијски терор над радницима, а такође и распис министра унутрашњих дела о радничким организацијама и штрајковима, јер се њиме тражило да радници пријаве сваки

збор, да плате таксу на лепљење плаката и да се зборови држе у затвореним просторијама. Такође је одржан и један збор са демонстрацијом, половином јули исте године у корист општег права гласа. Тај је збор једнодушно осудио тадашњи изборни систем, као и изборни ценз и затражио опште право гласа без икаквих ограничења.⁵¹ Овој акцији су се придружиле и синдикалне организације. Пододбор Савеза месарских радника у споразуму са Синдикалним већем и свим осталим месним пододборима је 25. јуна 1906. године одржао велики збор на ваљевској пијаци против општинске немарности и њеног санитета на општинској кланици. Збор је донео резолуцију којом се тражило да општинске власти поведу више рачуна о хигијенским условима на кланици и да тамо једино могу радити квалификовани и здрави радници који ће бити непрестано под лекарском контролом.⁵²

Крајем 1906. године долази до опадања активности појединих синдикалних пододбора у Ваљеву. Због слабе активности и немарности поједини одбори су престали да постоје као нпр. Пододбор трговачких помоћника, текстилних радника, месарских, грађевинарских, пекарских и надничарских. И поред тога, поједине струковне организације и даље настављају борбу. У априлу 1907. године, 38 обућарских радника је ступило у штрајк са захтевом да им послодавци признају организацију и да не ометају њихов рад. Месна партијска организација и Синдикално веће су пружили пуну помоћ штрајкачима. Картел ваљевских послодавца је одбио ове захтеве и уз помоћ полиције и њених опробаних метода успео да после 35 дана разбије штрајк. Полиција је без икаквог разлога ухапсила 9 штрајкача и казнила их затвором.⁵³ Почетком 1907. године штрајковали су и опанчарски радници у 4 радње. Они су такође истакли захтеве за скраћење радног времена и повећање надница.⁵⁴

Успех радника у овој борби зависио је од њихове организованости и јединства. Број организованих чланова је био мали. То потврђује и статистика која је састављена на основу података Синдикалног већа и пододбора у Ваљеву. Према тој статистици најслабији су били пододбори Савеза абаџијских радника, који је од 59 чланова имао само 10 организованих радника; Пододбор Савеза кројачких радника, који је од 22 радника имао само 7 организованих; Пододбор Савеза металских радника, који је од 36 радника имао само 4 организована радника. Послодавци су користили ову неорганизованост за повећање радног времена и смањење радничких надница.⁵⁵

Поред слабих синдикалних организација постојале су, јаке, које су успеле да организују велики број радника. Међу такве организације су спадале организације: дрводељских, беерберских, текстилних, грађевинских, пекарских и месарских радника. Тако је од 26 кожарско-прерађивачких радника 18 било организовано; од 18 дрводељских је било 15 организовано; од 14 берберских 13 организовано; од 84 опанчарска 33 организована. Преглед стања синдикалних организација даје следећа табела:⁵⁶

Радници	Орг. рад.	Неорг. радн.	Надница	Рад. време	Испод 20 год.	Рад на парче	Ајлук	Код куће	Беспо- сленост годишње
Абаџијски	10	59	1 д.	16—17	—	14	52	17	3 мес.
Кројачки	7	15	1.80	12	9	13	9	1	5 мес.
Кожарско-прерађ.	18	8	1.50	12	15	23	3	—	2 мес.
Металски	4	32	1.50	16	—	—	—	—	3 мес.
Дрводељски	15	3	3	10—11	14	4	—	—	3 мес.
Берберски	13	1	0.50	15	3	2	11	—	— мес.
Опанчарски	33	54	1	16	—	25	62	—	3 мес.
Трговачки помоћ.	—	50	1	16	—	—	40	—	— мес.
Келнерски	—	87	—	16	60	—	80	—	— мес.
Текстилни	—	20	—	—	—	—	—	—	— мес.
Месарски	—	20	—	—	—	—	—	—	20 мес.
Грађевински	—	30	—	—	—	—	—	—	— мес.
Пекарски	—	40	—	—	—	—	—	—	— мес.
Надничарски	—	100	—	—	—	—	—	—	— мес.
С в е г а :	100	520	—	—	131	61	317	18	39 мес.

Своје синдикалне пододборе нису имали трговачки помоћници, текстилни, грађевински, пекарски, месарски, келнерски и надничарски радници. Пододбори ових радника су раније постојали, али су они пропали због слабе активности њихових синдикалних организација. Поједини од ових пододбора су раније имали велики број организованих радника, као нпр. пекарски 20, месарски 18, текстилни 20 итд. У току 1907. године у Ваљеву је било укупно 100 организованих радника, док је неорганизованих било 520.

Положај неорганизованих радника је био веома тежак. Њихове просечне наднице су се кретале око 1.30 динара, а радно време око 15 часова дневно. Свим струкама радника најтеже је падала беспослица која је годишње износила 3 месеца. Поред овог радништво је погађало и ајлучарство (рад према погодби са мајстором). Више од половине радника је радило под ајлук (317 радника). Ово је било карактеристично код заосталих струка: опанчара и терзија. Ајлуком су се везивали радници за послодавце. То се најчешће постизало давањем радницима стана и хране. Ти радници су обично спавали по шунама, подрумима и радоницама. Као храна им је најчешће служило качмак, проја, лук, тврди сир итд. Радници су били приморавани да раде од раног јутра до касно у ноћ. На тај начин су онемогућавани да посећују радничке зборове и конференције.

У Ваљеву је 1/5 радника била млађа од 20 година (131 радник). Изнад 30 година није било више од 50 радника, (нпр. од 87 опанчарских радника свега је 10 било изнад 30 година). Послодавци су обично држали од једног до десет радника, а никако више. То показује и следећа табела.⁵⁷

Радње	радника рад.									
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9 и 10
Опанчарске	3	2	6	6	5	2	—	1	1	1
Берберске	—	2	4	—	1	—	—	—	—	—
Дрводељске	7	7	2	1	—	1	—	—	—	—
Металске	5	7	14	—	—	—	—	—	—	—
Кожарско-прерађивачке	4	2	3	1	—	—	1	—	—	1
Кројачке	1	3	1	1	—	—	1	—	1	—
Абацијске	1	17	18	3	—	—	—	1	—	—
Свега:	21	40	48	12	6	3	2	2	2	2

Највише радioniца је било са једним и два радника — укупно 88 радioniца, док је свега две радioniце било са 9 и 10 радника. Пошто се закон за осигурање радника односи само на радioniце које су имале више од 25 радника, то значи да ниједан радник у Ваљевоу није могао бити осигуран. Поред ових радioniца било је 60 кафана и пекара и 30 бакалница. Са овим укупан број радњи до пет радника је износио 201.⁵⁸

У тешком положају су се налазили и радници који су радили на изградњи пруге. Радови на овом објекту су нарочито одуговлачени, како би се употребом што мањег броја радника, држале ниске наднице. Максимална надница каменорезаца је износила 6.50 динара, зидара 3.50, 4 и 5 динара, а надничара 1.20, 1.40, 1.60, 1.80 динара. На овом објекту радници су радили од 5 ујутру па до 8 часова увече. Ови радници су били неорганизовани како их је било преко 200.⁵⁹ На организовању ових, а и других радника почело се нарочито радити у 1907. години. Томе је много допринела Месна партијска организација у Ваљевоу. Исте године у августу месецу у Мионици је основано Повереништво ССДП, а 2. фебруара 1908. године је основана и социјалистичка читаоница.⁶⁰ Свега месец дана од оснивања Повереништва у Мионици је одржан велики социјалистички збор за потписивање петиције за опште право гласа. На збору је присуствовало преко 500 радника и сељака. Петицију је потписало око 150 лица.⁶¹

Месна партијска организација у Ваљевоу је 1907. године организовала и прославу Првог маја. На мајској прослави која је и овога пута, као и 1906. године, одржана радног дана, присуствовало је 168 радника и то: 68 чланова Партије, 19 дрводељских радника, 15 металских, 34 кожарско-прерађивачких, 10 кројачких, 11 покушала да осујети полиција, али јој то није пошло за руком. Она је ипак затворила два радника због учешћа у прослави: Теована Јокенмовића и Алексеу Јовановића, док је послодавац Светозар Матић отпустио два радника и обуставио им исплату надница.⁶² Ово насиље полиције није могло спречити да радници Ваљења и следеће године организују прославу Првог маја. На тој прослави је, такође, учествовало 168 радника, док је 1909. учествовало 146 радника.⁶⁴ И поред напада полиције радници су остали солидарни. Пуну солидарност је показао и раднички збор од 8. јула 1907. године, на којем је говорио Живко Топаловић о Закону о радњама и Пројекту закона о осигурању радника. Збор је оба закона осудио као реакционарне и тражио је законе који ће штитити интересе и права радника. Збор

је изразио спремност да пружи пуну подршку ССДП и ГРС у борби за увођење стварног радничког законодавства и обавезно осигурање радника и смислу захтева ГРС-а.⁶⁵

Притисак, који су извршиле државне власти на радничке организације у току 1907. године, због чега је био растурен велики број синдикалних организација у Ваљеву, почетком 1908. године постепено је престајао. Тада је дошло до обнављања појединих пододбора. Почетком јула 1908. године је обновљен Пододбор Савеза берберских и Пододбор Савеза месарских радника. У току 1900. године су обновљени пододбори: Савеза дрводељских радника у августу месецу, Савеза металских радника и Савеза берберских радника у фебруару месецу, а у току марта је обновљен и Пододбор Савеза опанчарских радника. Обнављање пододбора струковних савеза је настављано и у току 1910. године. У јулу 1910. године је обновљен поново Пододбор Савеза берберских радника, а у августу је основано и повереништво дрводељских радника. Исте године у фебруару месецу, на Убу је обновљен Пододбор Савеза опанчарских радника.⁶⁶

Обнављањем пододбора јачао је синдикални покрет у Ваљеву. Ово је било од великог значаја за даљу борбу радника у Ваљеву и његовој околини. У тој борби су најупорнији били опанчари. Броба опанчарских радника постаје још жешћа после картелисања опанчарских послодаваца (тј. потписивање међусобног уговора). Споразум је потписан 1. фебруара 1910. године и требало је да важи до 1. фебруара 1911. године. Овај споразум послодаваца је био уперен против радника и њихове борбе. Једна од одредаба споразума предвиђа да се сваки радник, који учествује или помаже штрајк, отпусти, да ниједан послодавац не сме потписати ниједну тарифу без сагласности свих мајстора. Споразумом је утврђено и радно време од 15 часова дневно, а такође и рад недељом до подне итд.⁶⁷

Против овог нечасног споразума устали су опанчарски радници у Ваљеву. Они су одбили да раде под условима који су прецизирани споразумом. Зато је 12. фебруара 1910. године 81 опанчарски радник из 25 радioniца ступио у штрајк. Послодавци су покушали да доведу 50 штрајк-брекera из Ужица у циљу разбијања штрајка, али у томе нису успели. Савез опанчарских радника, који је био један од најбоље организованих и најјачих савеза у Србији, затражио је од свих опанчарских радника да не долазе у Ваљево, јер ће тиме помоћи борбу ваљевских другова.

Ваљевски опанчарски радници су испољили чврсту солидарност и високу свест. Појединци, који су били у тешком материјалном положају, одлазили су ван Ваљева и радили на другим пословима, само да не би ометали штрајк и били на терету касе Пододбора Савеза. У току тромесечног штрајка било је само 13 штрајк-брекera, што је врло мали број, јер помоћу њих послодавци нису успели да разбију штрајк.

Штрајк ваљевских опанчарских радника јако је погодно њихове послодавце, а нарочито оне слабије, од којих је неколико потпуно пропало. Један је послодавац чак извршио и самоубиство. У штрајку је утрошено 7290 дана и преко 3.900 динара. И поред великих материјалних губитака и великих самоодрицања, штрајк је у потпуности успео, захваљујући великој солидарности радника. Штрајк је био добро организован. Њега је водио Пододбор уз помоћ Савеза опанчарских радника.⁶⁸

Упоредо са опанчарским радницима борбу су водили и радници других струка. Тако су ткачки радници ступили у штрајк 3. јуна 1910. године против

споразума њихових послодаваца, који је био јако неповољан по раднике. Неколико дана касније, 14. јуна у штрајк су ступили и кројачки радници. Оба ова штрајка су завршена успешно.⁶⁹

Од почетка 1907. године Месна партијска организација је улагала велике напоре на обнављању синдикалних пододбора и вођењу штрајкова. Међутим, крајем те године 18. новембра одржани су општински избори. У овим изборима Партија је опет заобишла Ваљево у истицању кандидатских листа. Кандидатске листе су само истакнуте у Београду, Крагујевцу, Пироту и Лесковцу где је Партија добила 22 одборничка места.⁷⁰ Ни у парламентарним изборима 1908. године Партија није истакла своје кандидатске листе у Ваљево, иако је одлука III конгреса била да се кандидатске листе истакну у свим местима где постоје месне партијске организације. Разлози за неистикање кандидатских листа у Ваљево су непознати. Али и поред тог апо одлуци ГПУ члан управе Благоје Брачинац је 4. маја 1908. године одржао велики збор у Ваљево где је говорио о партијском програму и о значају предстојећих парламентарних избора.⁷¹

ССДП није истакла у Ваљево своје кандидатске листе ни на општинским изборима 28. марта 1910. године. Разлози су опет непознати. Неистикањем кандидатских листа Партија је учинила велику прешку јер је у Ваљево постојала јака месна организација и Синдикално веће са 9 пододбора који су бројали 230 чланова.⁷² Но и поред тога активност месне партијске организације и синдикалних пододбора у Ваљево не опада. Месна партијска организација је 1910. године организовала сјајну првомајску прославу у којој је учествовало 230 учесника. Одржан је велики збор на коме су говорили Илија Милкић и Мирко Обрадовић. У целом граду је била спроведена потпуна обустава рада.⁷³ Први мај је успешно прослављен и 1911. године у Ваљево и Мионици. На прослави у Ваљево је учествовало преко 400 учесника, а у Мионици око 70 и то први пут, уз потпуну обуставу рада. У Ваљево је уочи празника одржан велики раднички збор у друштвеном стану, где је пред око 200 посетилаца говорио Благоје Брачинац. Сутрадан, иако је падала киша, на зборно место је дошло преко 420 учесника. Број учесника се касније попео на преко 1000. У току дана је одржан велики збор на Пећини (излетиште крај Ваљева) на коме је, такође, говорио Благоје Брачинац о значају прославе Првог маја, о осмочасовном раду, о општем и једнаком праву гласа са пропорционалним начином бирања за све пунолетне грађане без разлике пола, о прогресивној порези итд.⁷⁴

Првомајске прославе као и штрајкачка борба појединих струковних савеза допринели су даљем организовању радника осталих струка у Ваљево и његовој околини. То потврђује оснивање нових повереништава и пододбора појединих струковних савеза. Тако је почетком маја 1911. године у Мионици основано повереништво Савеза кожарско-прерађивачких радника и Савеза абаџијских радника. исте године, 8. августа је на Убу основано повереништво Савеза кожарско-прерађивачких радника и почетком новембра Пододбор Савеза металских радника. Поред овог у Ваљево је, јуна месеца, Савез грађевинских радника уз помоћ Синдикалног већа основао Пододбор грађевинских радника и изабрао управу. Поред основаних повереништава и пододбора дошло је до оснивања и месних партијских организација. Такве организације су основане 26. јуна 1911. године на Убу, у Грабовцу, Трстеници и Стублинама.⁷⁵

Оснивање нових повереништава пододбора много је допринело стварању борбеног фронта радничке класе Ваљева и околине. Та солидарност се нарочито

испољавала у штрајкачким борбама. За време штрајка обућарских радника у Ваљевоу од 7. до 12. марта 1911. године у којем је учествовало 40 радника ове струке, дошла је до пуног изражаја радничка солидарност. Захваљујући томе штрајк је потпуно успео. Радници су успели да приморају послодавце да потпишу тарифу, да им повећају надницу и смање радно време. Сличан успех у борби против својих послодаваца постигли су и ћурчијски радници 26. јуна 1911. године.⁷⁶

Борбу за остварење својих права и потписивање тарифа у току 1911. године водили су ковачки, берберски, браварски и сарачки радници у Ваљевоу. Ни ови штрајкови су успели. Ковачки радници су својом борбом успели да смање радно време од 18 на 10 часова. То су исто постигли и берберски радници у своје штрајку који су водили од 3. до 7. септембра 1911. године. Штрајком је руководило руководство управе Синдикалног већа. Пуно подршку им је пружила и месна партијска организација. Штрајкачи су успели после 3 до 4 дана упорне борбе да постигну споразум са послодавцима и закључе уговор. Уговор је садржао 14 тачака. Његовим одредбама се радно време утврђивало на 10 часова по чл. 60 Закона о радњама, пуни недељни одмор од 60 часова, отказни рок са обе стране од 7 дана, обавезну исплату наднице, плаћање прековременог рада најмање 0,40 динара, признавање Првог маја и потпуна обустава рада итд. Овај уговор је требало да важи једну годину дана, с тим што се могао продужити уз обострану сагласност. Исту победу су извојевали и сарачки и берберски радници.⁷⁷

Примером борбе ковачких, берберских, браварских и сарачких радника пошли су и опанчарски, столарски и пиварски радници. У тој борби опанчарски радници су имали богато искуство које су стекли ранијих година у борби против својих послодаваца. Када су се 23. јануара 1912. године картелисали, ваљевски опанчарски послодавци покушали су да откажу посао на парче свим радницима и да радно време од 10 часова повећају на 14. На иницијативу Месне партијске организације и Синдикалног већа, 93 опанчарска радника је сложено ступило у штрајк. Пододбор опанчарских радника је покушао да се споразуме са послодавцима. До споразума није дошло, јер су послодавци тражили да организовани радници не раде код мајстора који нису у картелу. Овај захтев су радници у потпуности одбацили. После неуспелог преговарања, послодавци су покушали да разбију штрајк. У том циљу су се обратили послодавцима у Лазаревцу и успели да их наговоре да ступе у њихов картел и да отпусте своје раднике, што су они и учинили 20. фебруара 1912. године. Међутим, они нису успели да међу лазаревачким опанчарима нађу штрајк-брекере, па су после недељу дана поново затражили преговоре. Овим су послодавци покушали да добију у времену и да раднике изиграју. У томе нису успели. Опанчарски радници су поново наставили са штрајком, који је трајао још неколико месеци.⁷⁸

Тежак положај радника није био само код занатлијских послодаваца већ и у предузећима. У таквом су положају били радници ваљевске пиваре, који су 4. јула 1912. године ступили у штрајк, због тога што послодавци нису хтели да усвоје захтев за повећање плате за 5 динара месечно. Одмах по избијању штрајка управа предузећа је пристала на преговоре и дала обећање за повишицу радничких плата од 5 динара. То обећање је касније повукла и радници су наставили са штрајком. Управа пиваре је позвала полицију у помоћ. На позив се одазвао кмет и вршилац дужности председника општине Сава Бошковић, члан управе и акционер у Пивари, са 40 жандарма које је повукао са дужности у граду и довео их да раде у Пивари као штрајк-брекери. Поред тога жандарми су сами по

вароши врбовали штрајк-брекере и одводили их у Пивару на Цетињу. Жандарми су успут нападали раднике, псовали их, тукли и малтретирали. Тако је каплар Тихомир Радончић тучао радника Игњата Ђорђевића. Жандарми су затворили 24 радника као беспосличаре.⁷⁰ Исто тако полиција је извршила напад на абацијске раднике на Убу и на абацијске раднике у Лазаревцу, који су се налазили у штрајку. Срески писар на Убу Милоје Николић је 1. јула са пет жандарма и једним општинским службеником напао на штрајкаче и отерао их у затвор без икакве кривнице, где су их тукли пендрецима. Слично је воступила и полиција у Лазаревцу при нападу на штрајкаче 27. јуна 1912. године и том приликом ухапсила 4 радника.⁸⁰

Борба струковних савеза у Ваљеву и околини у периоду пре балканских ратова је веома успешна. Поједине струке радника су успеле да се изборе за велике повластице које су допринеле побољшању њихових услова живота. Та борба је још више збила редове радника и упућивала их на организовање.

До пуног изражаја је дошла активност Месне партијске организације у време парламентарних избора 1. јула 1912. године. Овога пута Партија је истакла своју кандидатску листу само у Ваљеву, али не и у округу. Ваљевски округ није ушао у ред изборних округа, јер је ГПУ нашао да тамо нема услова за учешће Партије у изборима. И поред тога Месна партијска организација је ступила у акцију. Она је 9. фебруара одржала конференцију својих чланова и за кандидата за град Ваљево истакла Павла Павловића, абацијског радника. Истог дана кандидационе конференције су одржали и самосталци, либерали и фузionaши.

Месна партијска организација, придржавајући се строго одлука Ванредног конгреса и упуштава ГПУ, отпочела је своју изборну активност одржавањем великог социјалистичког збора 11. марта 1912. на којем је присуствовало преко 1000 радника, занатлија и сељака из околине. На збору је говорио посланички кандидат за Ваљево Павле Павловић а финансијској, пореској, милитаристичкој, просветној и привредној политици и програму ССДП. И поред тога што је у Ваљеву спроведена успешна изборна агитација она је Партији дала само 37 гласова, што је било јако мало. Међутим, фузionaши су добили 403, самосталци 57, напредњаци и националци заједно 178 гд.⁸¹

Избијање балканских ратова омело је даљи успон организовања радништва у Ваљеву и његовој околини. Ратови су одвукли на фронт велику масу радника и њихових функционера. То је довело до растурања и престајања са радом многих пододбора и до слабљења радничког покрета.

По завршетку ратова, који су начели велику материјалну штету привреди Србије, један део радника се враћа са фронта и наставља са радом и борбом. Услови за борбу су били веома тешки. Многе синдикалне организације нису постојале. Морало се почети испочетка. Већ у марту 1913. године је обновљен Пододбор Савеза дрводељских радника, а у августу пододбори Савеза абацијских, кројачких, кожарско-прерађивачких, металских, опанчарских, терзијско-јорганцијских и берберских радника. Истог месеца је обновљен Пододбор Савеза абацијских радника у Лазаревцу, а на Убу Пододбор кожарско-прерађивачких радника, док је у октобру обновљен Пододбор Савеза келнерских радника у Ваљеву.⁸²

Упоредо са обнављањем синдикалног покрета дошло је до обнављања и месних партијских организација које су биле растурене у току балканских ратова. По завршетку ратова поред обнављања старих партијских организација дошло је

до оснивања и нових. Нове партијске организације су основане у марту 1914. године у селу Радљеву код Уба и селу Рајковићу код Ваљева.⁸³

И у току 1914. године је обновљено неколико синдикалних организација. Тако су у мају обновљени пододбори: Савеза месарских радника у Ваљеву и Савеза опанчарских радника у Лазаревцу.⁸⁴

Обновљени синдикални и социјалистички покрет у Ваљеву и његовој околини повео је још одлучнију борбу против капиталистичке експлоатације. Он је био заснован на чврстој солидарности радништва ваљевског краја. Та солидарност је дошла до пуног изражаја и у току прославе Првог маја 1914. године. На овој прослави је, поред тога што су власти на три дана уочи прославе одвукле на шестомесечну вежбу велики број радника, учествовало преко 300 радника. На дан Првог маја су одржана 4 збора на којима је учествовало преко 800 радника, а такође и велики број сељака из оближњих села.⁸⁵

Избијањем првог светског рата 28. јула 1914. године поново је задат снажан ударац ширењу синдикалног и социјалистичког покрета како у целој Србији, тако и у ваљевском крају. Само овога пута последице су биле веће, јер се ваљевски крај нашао на главном удару окупатора. Маса радника се нашао на фронту. После првих блиставих победа на Церу и Суворору, настали су тешки дани за становништво овог краја, као и целе Србије. Српска војска, немоћна да се одупре далеко надмоћнијем непријатељу, повлачила се према југу земље. За њоме је кренула и огромна маса становништва ваљевског краја. Тако су остале полу пусте његове варошице и села.

Масован одлазак радника на фронт довео је до распадања многих синдикалних и социјалистичких организација. Међутим, поједине синдикалне организације су успеле да се одрже и наставе са борбом. Тако су у току рата, септембра 1915. године кројачки радници у Ваљеву ступили у штрајк за повећање наднице и скраћење радног времена.⁸⁶

У току ратних година раднички покрет ваљевског краја егзистира, али без неких већих акција за побољшање тешког положаја радника, који су још више погоршали ратни услови.

По завршетку првог светског рата 1918. године долази до обнављања радничког покрета у целој Србији, па и у ваљевском крају. Међутим, сада су настали други услови борбе радника, иако су проблеми остали исти. Пред радничком класом Србије, као и свих осталих југословенских народа налазила се велика победа октобарске револуције која је указивала на пут борбе радничке класе у новонасталој држави Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

И А П О М Е Н Е

1. Статистички годишњак Краљевине Србије, за 1907/1908, књ. XII, Београд, 1913, 40--41.
2. Миленко Топаловић, Раднички покрет Ваљева и околине пре првог светског рата, „Напред“, Ваљево, бр. 484, 13. XII 1957.
3. Миленко Топаловић, исто.
4. Статистички годишњак . . . , књ. III, за 1896/97, Београд, 1900, стр. 458, 461, 464, 467; књ. XII за 1907/8, Београд, 1913, стр. 637, 648.
5. Статистички годишњак . . . , Исто, стр. 302, 303; Исто, 433.
6. Статистички годишњак . . . , Исто, стр. 311, 312, 314, 317; Исто, стр. 446, 448, 455 Р II, 9, VIII 1907.
7. Статистички годишњак . . . , Исто, стр. 20, 21; Исто, стр. 32.
8. Статистички годишњак . . . , Исто, стр. 45; Исто, стр. 46.
9. Статистички годишњак . . . , књ. III, стр. 64.
10. Статистички годишњак . . . , књ. XII, стр. 338.
11. Статистички годишњак . . . , књ. XII, стр. 394.
12. Државни архив Социјалистичке Републике Србије (у даљем тексту ДА СРС), Београд, Министарство унутрашњих дела (у даљем тексту МУД) (Пополницијско одељење II), ф. VII,

- p-62'1895; „Занатлијски савез“, Београд, бр. 91, 9. XII 1893; Драгиша Лапчевић, Историја социјализма у Србији, Београд, 1912, стр. 103. М. Топаловић, Хронологија..., стр. 19.
13. Споменница Опште радничког друштва, 1881—1905, Београд, 1905, стр. 55—56.
  14. Српски занатлија, Београд, бр. 28, 24. VII 1888; бр. 30, 7. VIII 1888; бр. 31, 21. VIII 1888.
  15. Споменница..., Исто, стр. 192, ДА СРС, Београд, МНП, Тф I, р 54/1906.
  16. Споменница..., Исто, стр. 194, 195, ДА СРС, МНП, Тф IV, р 25/1902.
  17. ДА СРС, Београд, МУД-П, ф-VII, p-62/1895; МНП, Тф I, p-3/1900; „Занатлијски савез“, Београд, бр. 91, 9. XII 1893.
  18. „Занатлијски савез“, Београд, бр. 50, 11. VII 1893; бр. 51, VII 1893.
  19. „Ваљевске новине“, Ваљево, бр. 1, 1. VII 1890.
  20. Миленко Топаловић, Исто; ДА СРС, Београд, МУД-П, ф-16, р 30/1904.
  21. „Радничке новине“ бр. 15, 15. IV 1902.
  22. „Радничке новине“, бр. 16, 21. IV 1902.
  23. „Радничке новине“, бр. 20, 18. V 1908.
  24. „Радничке новине“, бр. 32, 10. VIII 1902. Миленко Топаловић, Исто, „Напред“, Ваљево, бр. 485, 20. XII 1957.
  25. У управу друштва су изабрани Павле Лазаревић, председник, Сима Бојовић, Милојко Богдановић, Владимир Богосављевић, Милорад Рајчић, Божа Сувајчић, Марко Ненадовић, Стева Радојчић, Средоје Марчић, Милорад Борисављевић, Милица Рајковић и Чедо Мијучић. „Радничке новине“, бр. 32, 17. VII 1903.
  26. „Радничке новине“, бр. 30, 9. VII 1903.
  27. Друштво „Слога ваљевских радника“ се од 1903. године више не спомиње у радничкој штампи тога времена. Од тада се искључиво говори о оснивању новог ваљевског радничког друштва које је основано 27. јула 1903. године. „Радничке новине“, бр. 31, 25. VII 1903; Миленко Топаловић, Исто, „Напред“, Ваљево, бр. 486, 31. XII 1957.
  28. „Радничке новине“, бр. 39, 6. VIII 1903.
  29. У управу су изабрани Мирко Обрадовић, Стојан Б. Стефановић, Владимир Максимовић, Ненад Вуковић, Милан Стојановић, Стеван Власоњић, Љубомир Јовановић, Јован Константиновић, Живко Стојановић, Милан Пантелић, Мих. Мраиновић, Стеван Стојковић и Милан Жеравчић. „Радничке новине“, Исто.
  30. „Радничке новине“, Исто.
  31. „Радничке новине“, бр. 29, 4. VII 1903.
  32. „Радничке новине“, бр. 44, 23. VIII 1903; бр. 51, 20. IX 1903; бр. 68, 26. XI 1903; „Трговачки помоћник“, Београд, бр. 10, 1. XII 1903.
  33. „Трговачки помоћник“, Београд, бр. 5, 15. IX 1903; „Раднички календар“ за 1905, Београд, 1904, стр. 67.
  34. У управу су изабрани: Стојић Зарић, Благоје Брачинац, Сима Бојовић, Милан Стојановић, Јован Жилетић. „Радничке новине“, бр. 50, 26. VI 1904; бр. 54, 7. VII 1904.
  35. У Пододбор опанчарских радника на Убу су ушли: Живан Станић, председник, Милутин Милутиновић, секретар, чланови: Ненад Радовановић, Влајко Радовановић и Ђорђе Жунић, благајник. У Пододбор абаџијских радника у Ваљеву су изабрани: Стојић Зарић председник; Мил. Михаиловић, секретар; Станислав Милутиновић, благајник. Чланови: Свет. Манић и Тодор Јовановић, Надзорници: Мијанло Рашић и Коста Тананковић. („Радничке новине“ бр. 61, 31. VII 1904; бр. 36, 7. V 1904; 70, 28. VIII 1904; бр. 67, 18. VIII 1904; бр. 85, 20. X 1904; бр. 86, 23. X 1904; „Радник“, Крагујевац, бр. 25, 22. VIII 1904; бр. 13, 27. V 1904; „Трговачки помоћник“, Београд, бр. 14, 1. VIII 1904; Драгиша Лапчевић, Организација и борба опанчарских радника, Крагујевац, 1907, стр. 37).
  36. У отпуштању радника се нарочито истицао опанчарски послодавац Влајко Тировић. Он је чим би сазнао да се неки од његових радника учланио у синдикат опанчара одмах би га отпустио. Тако је поступао и послодавац Јован који је истукао и отпустио раднике Цветка Матића и Аврама Поповића зато што су се учланили у синдикат опанчара. „Радничке новине“, 26, 3. IV 1904; бр. 93, 17. XI 1904.
  37. О тешком положају опанчарских радника писао је у „Радничким новинама“ Јован Константиновић следеће: „У хлебу код Миладина Илића радници су налазили лептирице, јер се брашно није сејало. Код послодавца Милана Гавриловића радници су спавали под дудом, а за време кише под стрејом. Послодавац Војин Лукић је закидао од радника панице, а Пера Видаковић је тукао раднике столицом“. („Радничке новине“, бр. 67, 18. VIII 1904; бр. 68, 21. VIII 1904; бр. 70, 28. VIII 1904; бр. 73, 8. IX 1904.
  38. „Радничке новине“, бр. 73, 8. IX 1904.
  39. „Радничке новине“ бр. 13, 18. II 1904; Стенографске белешке са седница Народне скупштине, за 1903/4, LXIX редовни сазив, 12. II 1904, књ. II, Београд, 1904, стр. 1428.
  40. „Радничке новине“ бр. 18, 26. II 1905; Стенографске белешке Народне скупштине, Радован сазив за 1905. годину, књ. I, 12. X 1905, стр. 104—105; 13. X 1905, стр. 125; 15. X 1905, стр. 158; 20. X 1905, стр. 242; 25. X 1905, стр. 315, 316; 25. X 1905, стр. 328, 329; Миленко Топаловић, Хронологија радничког покрета Србије, књ. I, до 1919, Београд, 1964, стр. 88, 96, 97.
  41. „Мали журнал“, Београд, бр. 106, 17. IV 1905; „Радничке новине“, бр. 48, 1. IV 1905; Савез кожарско-прерађивачких радника у Србији, Извештај за 1912—1913, Београд, стр. 10—11; Миленко Топаловић, Хронологија, стр. 89, 92.
  42. „Радничке новине“, бр. 78, 17. IX 1905; бр. 82, 1. X 1905.
  43. У управу су изабрани Благоје Брачинац, Аврам Павловић, Иван Деречић, Божа Ковачевић, Влајко Радовановић, Димитрије Чикић и Мато Чулеткић. „Радничке новине“, бр. 80, 21. IX 1904; Институт за раднички покрет Србије (у даљем тексту ИРПС), ССДП 65/1905.
  44. „Радничке новине“, бр. 69, 17. VIII 1905; бр. 91, 2. XI 1905.
  45. „Радничке новине“, бр. 54, 25. VI 1905; бр. 59, 13. VII 1905; бр. 61, 30. VII 1905; „Застава“, Нови Сад, бр. 152, 11. VII 1905; „Народни лист“, Београд, бр. 170, 11. VII 1905; М. Топаловић, Хронологија..., стр. 92.
  46. „Радничке новине“, бр. 5, 12. I 1906; бр. 8, 19. I 1906; „Полигика“, Београд, бр. 616, 29. IX 1906; и бр. 722, 16. I 1906.
  47. У управу су изабрани Илија Петровић, обућарски радник, Давид Ђерић, Никола Цир-

гић, абаџијски радник, Илија Милошевић, млинарски радник, Јован Николић, кројачки радник, Радован Илић, обућарски радник и Лука Дујевић, абаџијски радник. „Радничке новине“, бр. 25, 28. II 1906.

48. Новоосновани пододбори су изабрали своје управе. У управу Савеза месарских радника, чији је пододбор бројао 18 чланова, ушли су: Милоје Обрадовић, председник; Милош Костић, секретар; Марко Тодоровић, благајник; Надзорници: Милан Павловић и Спира Радојковић. У пододбор Савеза опанчарских радника изабрани су: Живојин Марјановић, председник; Јован Раденковић, секретар; Чланови: Милош Стојановић и Петар Крунић. Ревизори: Мато Чулетић и Драго Јеличић. У пододбор терзиско-јорганџијских и памуклијашких радника су изабрани: Мирко Обрадовић, председник; Љубомир Супуровић, секретар; Живан Новаковић, благајник; Надзорни одбор: Рајко Симић и Матеја Ракић. У пододбор Савеза текстилних и осталих фабричких радника и радници су забрани: Љубомир Миленковић, председник, у Надзорни одбор Влајко Николић и Свето Јовановић. („Радничке новине“, бр. 31, 14. III 1906; бр. 38, 28. III 1906; бр. 49, 22. IV 1906; бр. 65, 30. V 1906; „Радник“ Крагујевац, бр. 13, 8. IV 1906; Извештај Управног одбора Савеза млинарско-пекарских радника на седмој годишњој скупштини 14. II 1910. Београд, 1910.

49. Савез кожарско-прерађивачких радника у Србији. Извештај за 1912—1913. Београд, стр. 10—11.

50. „Радничке новине“, бр. 66, 1. IV 1906; бр. 101, 22. VIII 1906.

51. „Радничке новине“, бр. 88, 22. VII 1906; бр. 118, 30. IX 1906.

52. „Радничке новине“, бр. 80, 4. VII 1906.

53. „Радничке новине“, бр. 52, 3. V 1907. и бр. 57, 15. V 1907; бр. 61, 21. V 1907. Савез кожарско-прерађивачких радника у Србији. Извештај за 1912—1913, Београд, 1914.

54. „Радничке новине“ бр. 8, 18. I 1907.

55. „Радничке новине“, бр. 90, 2. VIII 1907.

56. „Радничке новине“, Исто.

57. „Радничке новине“, бр. 91, 4. VIII 1907.

58. „Радничке новине“, Исто.

59. Миленко Топаловић, Ваљевски пролетаријат 1907. године. „Напред“, Ваљево бр. 463, 23. VIII 1957.

60. „Радничке новине“, бр. 9, 30. I 1907; бр. 95, 14. VIII 1907; бр. 20, 14. II 1908; НРПС, Београд, ССДП, бр. 65/а, стр. 426, 433, 577, 608.

61. „Радничке новине“, бр. 117, 2. X 1907.

62. „Радничке новине“, бр. 57, 15. V 1907.

63. „Радничке новине“, бр. 51, 1. V 1907.

64. „Радничке новине“, бр. 51, 1. V 1907; Едиб Хасанагић, Први мај у Србији (1893—1914), Београд, 1954, стр. 263.

65. „Радничке новине“, бр. 84, 19. V 1907.

66. „Радничке новине“, бр. 78, 3. VII 1908; бр. 88, 26. VII 1908; бр. 25, 26. VII 1909; бр. 100, 25. VIII 1909; бр. 96, 15. VIII 1909, бр. 123, 17. X 1909; бр. 20, 16. II 1910; бр. 81, 8. III 1910; бр. 109, 26. VIII 1910; „Радник“, Крагујевац, бр. 13, 28. VIII 1909.

67. „Радничке новине“, бр. 20, 16. II 1910.

68. „Радничке новине“, бр. 21, 18. II 1910; бр. 23, 23. II 1910; бр. 26, 2. III 1910; бр. 34, 20. III 1910; бр. 41, 6. IV 1910; бр. 44, 13. IV 1910; бр. 54, 6. V 1910; бр. 59, 18. V 1910; бр. 90, 29. VII 1910; бр. 96, 12. VIII 1910; „Мали журнал“, Београд, бр. 86, 26. III 1910.

69. „Радничке новине“, бр. 73, 19. VI 1910; бр. 85, 10. VII 1910; бр. 106, 4. IX 1910; Синдикални покрет у Србији, 1903—1919, Београд, 1958, стр. 386, 387.

70. „Радничке новине“, бр. 139, 20. XI 1907; бр. 154, 29. XII 1907; бр. 4, 8. I 1908; бр. 5, 10. I 1908; бр. 15, 20. III 1908; „Слободна ријеч“, Загреб, бр. 82, 11. XII 1907; Миленко Топаловић, Хронологија, стр. 127, 128.

71. „Радничке новине“, бр. 47, 19. IV 1908.

72. „Радничке новине“, бр. 33, 16. III 1910; бр. 37, 20. III 1910; бр. 35, 23. III 1910; бр. 36, 25. III 1910; бр. 37, 23. III 1910; бр. 38, 30. III 1910. и бр. 39, 1. IV 1910.

73. „Радничке новине“, бр. 54, 6. V 1910; Едиб Хасанагић, Исто, стр. 263.

74. „Радничке новине“, бр. 79, 20. IV 1911; бр. 81, 22. IV 1911; бр. 86, 27. IV 1911; Миленко Топаловић, Хронологија, стр. 186.

75. „Радничке новине“, бр. 97, 10. V 1911; бр. 106, 20. V 1911; бр. 133, 22. VI 1911; бр. 143, 4. VII 1911; бр. 158, 21. VII 1911; бр. 204, 13. IX 1911; „Металски радник“, Београд, бр. 5, 5. XI 1911; Миленко Топаловић, Хронологија..., стр. 187, 188, 189, 190, 193.

76. „Радничке новине“, бр. 48, 12. III 1911; бр. 51, 16. III 1911. Савез кожарско-прерађивачких радника у Србији. Извештај за 1912—1913, Београд, стр. 10—11; Миленко Топаловић, Хронологија..., стр. 182, 190.

77. „Радничке новине“, бр. 244, 29. X 1911; Извештај Савеза металских радника за 1911, 1912 и 1913, Београд, стр. 22, 23; Савез кожарско-прерађивачких радника у Србији. Извештај за 1912—1913, Београд, стр. 10—11; Миленко Топаловић, Хронологија..., стр. 193, 194.

78. „Радничке новине“, бр. 23, 27. I 1912; бр. 40, 17. II 1912; бр. 54, 5. III 1912; бр. 68, 21. III 1912; бр. 69, 22. III 1912; бр. 71, 27. III 1912; бр. 75, 31. III 1912; бр. 141, 18. V 1912; бр. 134, 11. VI 1912.

79. „Радничке новине“, бр. 165, 17. VII 1912; бр. 181, 4. VIII 1912; Миленко Топаловић, Хронологија..., стр. 206, 209.

80. „Радничке новине“, бр. 165, 17. VII 1912.

81. „Радничке новине“, бр. 48, 27. II 1912; бр. 49, 28. II 1912; бр. 57, 8. III 1912; бр. 62, 14. III 1912. и бр. 76, 2. IV 1912.

82. „Радничке новине“, бр. 46, 23. III 1913; бр. 200, 25. IX 1913; бр. 198, 23. IX 1913; бр. 220, 18. X 1913; бр. 250, 23. XI 1913; Миленко Топаловић, Хронологија..., стр. 214, 218, 219, 220, 222.

83. „Радничке новине“, бр. 59, 10. III 1914.

84. „Радничке новине“, бр. 121, 24. V 1914; бр. 148, 2. IV 1914; Миленко Топаловић, Хронологија..., стр. 233, 241.

85. „Радничке новине“, бр. 100, 30. IV 1914; Миленко Топаловић, Хронологија..., стр. 231.

86. „Будућност“, Ниш, бр. 37, 8. IX 1915; Миленко Топаловић, Хронологија..., стр. 244.